

Commentaar en discussie

Ruimte, subcultuur en determinisme

Antwoord aan Talja Potters

Jan Terpstra

Centraal in de reactie van Potters op het artikel *Overfamilies, piraten en beunen* staat het 'ruimtelijk (of lokaal) determinisme'. Deze reactie is nogal verrassend. Mijn artikel handelt immers over de vraag hoe het thans zit met het in het verleden zo vaak geconstateerde hechte karakter van de buurt als centraal onderdeel van de arbeiders-subcultuur. Is de buurt ten onder gegaan in processen van fragmentering en desintegratie of leeft die in een of andere vorm nog voort? Deze vraagstelling duidt op een weinig deterministisch standpunt.

Reactie op Potters' bijdrage is om twee redenen moeilijk. Allereerst vind ik het lastig een scherp beeld te krijgen van de wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie van de thematiek van het ruimtelijk determinisme. Daarnaast ben ik enigszins in verwarring over de precieze strekking van haar betoog: enerzijds ziet zij in mijn analyse elementen van ruimtelijk determinisme, maar anderzijds vindt zij daarin juist vele aangrijpingspunten om dat determinisme te weerleggen. De eenvoudigste reactie zou daarom zijn eenvoudigweg te ontkennen dat mijn analyse berust op ruimtelijk determinisme. Geen enkele sociale wetenschapper wil immers beschuldigd worden van welk determinisme dan ook. Een dergelijke reactie brengt de discussie echter niet veel verder. Zicht op een alternatief voor dit determinisme blijft dan onduidelijk.

Het ruimtelijk determinisme wordt door Potters omschreven als het bij onderzoek uitgaan van de 'a priori assumptie dat er van ruimte of lokatie organiserende kracht uitgaat'. Dit klinkt nogal mysterieus en lijkt als uitgangspunt voor onderzoek inderdaad weinig vruchtbaar. Hier tegenover formuleert Potters als uitgangspunt dat de wijk misschien nog wel als onderzoekslokatie, maar niet als onderzoeksobject moet worden genomen. De wijk als onderzoeksobject zou impliceren dat bindingen buiten de wijk onvoldoende belicht worden. In de zelfde lijn komt zij met betrekking tot armoedeonderzoek tot de conclusie dat het niet gaat om armoedegetto's, maar om armoede. Dit uitgangspunt kent eveneens ernstige beperkingen. Er is mijns inziens geen noodzakelijke reden waarom onderzoek naar lokaties zou moeten berusten op ruimtelijk determinisme. Alvorens hierop in te gaan, wil ik (aan de hand van mijn onderzoek in de Boma) kort aangeven hoe ik het begrip 'wijk' opvat en op welke wijze de wijk als eenheid mag worden beschouwd.

1 De wijk als sociaal verband

In tegenstelling tot wat Potters veronderstelt, ga ik in mijn analyse niet uit van de wijk als 'geografisch-administratieve eenheid', maar van de wijk als 'sociaal verschijnsel'. De 'wijk als geografische eenheid' is niet doorslaggevend voor het (voort)bestaan van een subcultuur. Daarentegen wordt in deze subcultuur aan de wijk als sociaal verband en kader een centrale betekenis toegekend. De wijk kan als sociaal verband worden opgevat omdat de Boma als buurt voor bewoners een belangrijk kader vormt. Hun leven is hier voor een belangrijk deel op afgestemd. Hier voelen zij zich onder elkaar en thuis.

Als 'geografisch-administratieve eenheid' komt de Boma in de gemeentelijke wijkindeling van Kanaalstad overigens in het geheel niet voor. Om de grenzen van de wijk te achterhalen moet worden afgegaan op de alledaagse kennis die bewoners hierover hebben. Bewoners weten precies waar de grenzen liggen van de Boma of 'de wijk' (zoals men het ook wel noemt). Wat bewoners onder de Boma verstaan, komt evenmin overeen met een eenvoudig geografisch afte grenzen gebied. Binnen dit deel van Kanaalstad-Oost horen bepaalde straten (met huurwoningen) wel tot de Boma en andere (met koopwoningen) niet. De eenvoudigste manier om als buitenstaander er achter te komen waar bewoners ruimtelijk de grenzen leggen tussen de Boma en de 'buitenwereld' is tijdens een zomerperiode wanneer het Nederlands voetbal elftal deelneemt aan een Europees of Wereldkampioenschap. De straten in de Boma zijn in deze enerverende weken één grote oranje zee van aan huizen en lantarenpalen gehangen vlaggetjes, spandoeken en over straten gespannen versieringen. Waar de oranje zee ophoudt, bevindt zich de anders voor buitenstaanders onzichtbare, maar voor bewoners altijd aanwijsbare, grens van de Boma met de buitenwereld.

Veel relevanter dan die ruimtelijke grens is overigens de sociale grens: buitenstaanders worden vaak met wantrouwen bekeken, het liefste op afstand gehouden en in de omgang met hen gelden andere morele en sociale regels dan onderling (Terpstra en Gunther Moor 1992). De ruimtelijke grens is daar een weerspiegeling van.

De buurtnaam Boma is voor veel bewoners een bron van identiteit en van positieve, maar ook negatieve statuselementen. Het past in een stelsel van buurtnamen, zoals 'Moskou', 'Jeruzalem', en 'Pronto'. Deze namen zijn niet terug te vinden op gemeentelijke tekentafels of in officiële wijkindelingen. Deze buurtnamen hebben een specifieke klank omdat zij iets zeggen over de identiteit en status van de bewoners. Bewoners weten dat de Boma elders in Kanaalstad een slechte naam heeft. Regelmatig ervaren zij dat zij door onbekenden op grond daarvan (anders) worden behandeld. Tegelijk handelen volwassen en jeugdige bewoners van de wijk zelf ook op basis van dit beeld van de Boma. Zo verbieden ouders soms hun kinderen te spelen met kinderen uit de aanpalende 'Pronto' waarmee een enigszins gespannen relatie bestaat. Jongeren beperken zich in hun contacten bij voorkeur tot leeftijdgenoten uit de eigen wijk (want daar voelt men zich het beste bij thuis).

Het ontstaan van de Boma als wijk in sociale zin is een grotendeels onbedoelde uitkomst van een reeks verschijnselen die zich over langere tijd hebben voorgedaan, waaronder de uitgangspunten gehanteerd bij de bouw, het latere beleid van gemeente en woningbouwverenigingen, de zich ontwikkelende sociale verhoudingen binnen de wijk, processen van selectief vertrek en vestiging die spoedig na voltooiing van de wijk op gang komen en fenomenen als identiteit, uitsluiting en deels zelfgekozen isolement. Stapje voor stapje krijgt zo de wijk een steeds homogener karakter. In de verklaring van dit proces spelen ruimtelijke processen, naast sociale, economische en demografische wel een rol, maar geven niet de doorslag.

2 De wijk als eenheid

Vaak wordt in Nederland verondersteld dat in veel arbeidersbuurten hechte netwerken nagenoeg zijn verdwenen (Van Berkel, Brand en Maaskant 1996:259). Zonder dat voldoende duidelijk is hoe algemeen dit proces van fragmentering is, wordt hierin de oorzaak gezien van uiteenlopende verschijnselen zoals criminaliteit, informele (zwarte) economie en uitkeringsfraude (Engbersen en Snel 1996:140-141).

De Boma geeft echter een heel ander beeld te zien. Deze buurt heeft, zeker in vergelijking met het dominante beeld dat de afgelopen tien tot vijftien jaar is ontstaan, een hecht karakter. Mensen zijn sterk op elkaar georiënteerd, kennen elkaar goed en binnen de wijk bestaan omvangrijke, hechte familienetwerken. Verschijnselen als 'beunen' en bepaalde vormen van criminaliteit moeten hier dan ook niet worden toegeschreven aan een sociale desorganisatie, maar passen (binnen zekere grenzen) binnen de in deze wijk dominante subcultuur.

Ook al heeft de buurt een hecht karakter, het is uiteraard geen gesloten systeem. Dat kan ook niet gezien het nog tamelijk jonge karakter van de wijk. Vele gezinnen en families die vanwege de krotopruiming en sanering uit de binnenstad moesten vertrekken, zijn in de jaren zeventig en eerste helft jaren tachtig via kettingverhuizing in de Boma komen wonen. In ongeveer dezelfde periode brachten spanningen rond het regionale woonwagenkamp vele gezinnen ertoe het kamp te verlaten en een woning in de Boma te betrekken. Niet iedereen vond een plekje in de Boma. De familienetwerken hebben dan ook vertakkingen naar elders. Opvallend is echter hoeveel moeite veel bewoners doen om dicht bij elkaar in de buurt te wonen. De binding aan de familienetwerken blijft uiteraard en laat zich niet door ruimtelijke wijkgrenzen inperken.

De buurt wordt door bewoners in belangrijke mate ervaren als een eenheid. Dit betekent niet dat er geen scheidslijnen door de wijk heen lopen, integendeel zelfs. Bewoners onderscheiden verschillende categorieën bewoners en delen van de wijk: meer en minder respectabel, meer en minder welvarend, wel of niet van het kamp, 'echte' en 'niet-echte' criminelen. De drie 'fasen' van de wijk hebben ieder een eigen 'naam', deels te herleiden tot de gezinnen en families die daar wonen. De wijk kent

belangrijke tegenstellingen en soms heftige spanningen. Tussen sommige families keren telkens weer bepaalde conflicten of vetes terug. Een deel van de onderscheidingen en tegenstellingen kan blijven voortbestaan juist omdat de wijk in belangrijke mate een eenheid is. Bovendien, ondanks al deze tegenstellingen blijft men, zeker tegenover de buitenwereld, uiteindelijk één.

Binnen de Boma kunnen enkele dominante groeperingen worden onderscheiden. Deze zijn dominant niet omdat, zoals Potters veronderstelt, zij getalsmatig het omvangrijkst zijn (alhoewel dat in een deel van de wijk zeker het geval is), maar vanwege de invloed die zij uitoefenen op de dagelijkse gang van zaken en onderlinge verhoudingen. Zij zijn dominant omdat andere wijkbewoners hun gedrag aan hen aanpassen, al het mogelijke doen om hen op afstand of te 'vriend' te houden, hun kinderen binnenshuis houden als de dominanten weer eens 'bezig' zijn. Leden van de dominante netwerken bepalen deels wie er in de wijk kunnen wonen omdat een van hen de woningtoewijzing in handen heeft.

Bewoners die buiten het patroon vallen of zich niet aan de code van de wijk als eenheid naar buiten toe hebben gehouden, kunnen door hen worden weggetreiterd, waarbij soms lichamelijk geweld wordt gebruikt (Terpstra en Gunther Moor 1992). In het verleden zijn dan ook bewoners om deze reden uit de wijk weggetrokken. Zij waren niet langer opgewassen tegen de druk en het leefpatroon van de dominante groeperingen. Dit heeft vervolgens weer bijgedragen tot de homogenisering van de wijk.

Centraal in de reactie van Potters staat de stelling dat de wijk geen eenheid kan zijn. Er zijn in haar ogen hechte netwerken, maar de wijk als eenheid gaat haar om te ver. Waarschijnlijk wordt deze gedachte mede ingegeven door de andere betekenis die zij toekent aan het begrip 'wijk' (namelijk een administratief-geografische eenheid). Afgezien hiervan blijft de vraag waarom de door mij onderzochte wijk zo afwijkt van het thans in Nederland dominante beeld van de gefragmenteerde achterstandswijk. Definitief uitsluitsel hierover is niet mogelijk zodat voorlopig moet worden volstaan met enige hypothesen.

Allereerst lijkt het huidige beeld van de achterstandswijk vooral bepaald door de situatie in de vier grote steden. Dit beeld wordt mede gekleurd door de aanwezigheid van grote aantallen leden van vaak verschillende minderheidsgroeperingen. Mogelijk is dat gefragmenteerde wijken en wijken met een hoge graad van sociale organisatie naast elkaar voorkomen, maar dat het eerste type op dit moment meer de aandacht trekt.

Het beeld van de gefragmenteerde achterstandswijk kan eveneens samenhangen met de gehanteerde onderzoeksstrategie. Zoals Potters terecht opmerkt zijn beschouwingen over Nederlandse achterstandswijken op dit moment vooral gebaseerd op statistische samenhangen. Ongewild komt men zo misschien eerder tot een beeld van desorganisatie en heeft men onvoldoende oog voor nog functionerende subculturen en informele netwerken. Dit lijkt zeker waarschijnlijk indien deze sub-

culturen sterk afwijken van dominante waarden of verbonden zijn met ondergrondse of illegale praktijken.

Ook het in onderzoek gehanteerde schaalniveau kan daarbij een rol spelen. Veel onderzoek heeft betrekking op wijken van een veel grotere omvang dan de Boma. Op die grotere schaal is de kans dat fenomenen worden gevonden zoals geschetst voor de Boma uiteraard veel kleiner. Op het niveau van een wijk als Hillesluis in Rotterdam met circa 12.000 inwoners kunnen eenvoudigweg niet de zelfde sociale patronen ontstaan als in de Boma, een buurt met slechts 600 woningen (koopwoningen niet meegeteld). In laatstgenoemde wijk kent men elkaar, krijgt een uitgebreid familienetwerk niet alleen sociaal, maar ook getalsmatig de meerderheid en krijgt de buurt sneller een bepaalde sociale betekenis. Dit duidt op de noodzaak van meer kwalitatief en intensief onderzoek naar het dagelijkse sociale leven en de onderlinge verhoudingen op microniveau in buurt en wijk.

3 Ruimte

Eind jaren zeventig heeft Giddens (1979:201-210) er op gewezen dat in sociologische analyses de ruimtelijke dimensie van sociaal handelen vaak nauwelijks aandacht krijgt. Hoogstens worden ruimtelijke aspecten gezien als relatief onbelangrijke onderdelen van de omgeving van het handelen. Angst om van geografisch determinisme beschuldigd te worden, zou hierbij een rol spelen. Sociaal handelen is echter onlosmakelijk verbonden met de dimensie van ruimte (en tijd). Dit geldt voor een wijk als sociaal verband, maar ook voor het private of publieke domein. De ruimte of de lokatie beïnvloedt patronen van sociaal handelen. Afgezien van fysiek-geografische kenmerken bevat de ruimte zowel beperkingen, als mogelijkheden voor handelen (Giddens 1984:116-119).

Van ruimtelijke elementen op zich gaat niet een of andere 'organiserende kracht' uit. Lokaties krijgen een sociale betekenis omdat daar specifieke regels over publiek gedrag gelden, er een bepaald 'publiek' aanwezig is (Goffman 1963), daar leden van sommige groeperingen elkaar treffen of er zich specifieke sociale relaties en dominantiepatronen voordoen. Het sociaal handelen heeft bovendien vaak, bedoeld of onbedoeld, ruimtelijke gevolgen. Een voorbeeld van een dergelijke effect is de ruimtelijke concentratie van bepaalde categorieën burgers in sommige wijken. Deze ruimtelijke gevolgen van sociaal handelen gaan deels een eigen verobjectiveerd bestaan leiden en beïnvloeden op hun beurt het sociaal handelen. Dit wordt onder meer uitgedrukt met de term 'concentratie-effecten' van Wilson (1987).

De wijk, de buurt, maar evenzeer de stad, het platteland of de winkelstraat, kunnen dienen als onderzoekslokatie zonder dat er van ruimtelijk determinisme sprake hoeft te zijn. In alle gevallen gaat het hier om lokaties, ontmoetingsplaatsen of sociale verbanden met ruimtelijke dimensies. Zeker bij onderzoek naar armoede zijn er voldoende redenen aandacht te besteden aan de ruimtelijke dimensie. Uit recent onder-

zoek komen aanwijzingen dat in wijken met een hoge concentratie langdurig werklozen 'een cultuur van de bijstand' in aanbouw is, waarbij de afstand tot de dominante samenleving en de arbeidsmarkt steeds groter wordt (Van Berkel, Brand en Maaskant 1996:249-255). Kortom, in hoeverre is in Nederland een proces gaande waarin zogenaamde armoedewijken of -getto's ontstaan?

4 Slot

Uit mijn artikel meent Potters te kunnen afleiden dat het in het armoedebeleid niet zou moeten gaan om het bestrijden van armoedegetto's, maar om het bestrijden van armoede. De analyse in *Over families, piraten en beunen* geeft echter een ingewikkelder beeld te zien. Er is in de Boma sprake van een subcultuur waarin elementen zijn verwerkt uit de traditionele volkscultuur en de subcultuur van woonwagenbewoners, aangevuld met nieuwe, meer aan de moderne tijd aangepaste elementen. De hieruit resulterende *bricolage* is een deels traditionele, deels meer vernieuwde subcultuur, waarin de eenheid van de wijk nog steeds een centraal onderdeel en belangrijke waarde vormt. Deze subcultuur is een antwoord op de problemen verbonden aan het leven onderaan de Nederlandse maatschappelijke ladder in de jaren negentig, met een vaak laag inkomen meestal uit een uitkering, weinig status en prestige, uitgesloten van betaald werk en met weinig perspectief op verbetering van de situatie. Deze subcultuur is een bron van praktijken die vanuit het perspectief van de dominante samenleving weinig aanvaard zijn, maar die ook voor bewoners van de wijk zelf soms onacceptabel zijn. Deze subcultuur bevat een element van zelfuitsluiting, zowel ten aanzien van de dominante instituties van de samenleving (arbeid en onderwijs), als in ruimtelijke zin. Bestrijding van armoede die aan deze subculturele factor en aan dit verschijnsel van zelfuitsluiting voorbij gaat, zal snel op de sociale en culturele grenzen van beleid stuiten.

Geraadpleegde literatuur

- Berkel, R. van, A. Brand en J. Maaskant (1996) *Uitgeschreven of afgeschreven? Werklozen door de tijd gevolgd*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Engbersen, G. en E. Snel (1996) Achterstandswijken in Nederland. In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.) *Arm Nederland: Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. 's-Gravenhage: VUGA, p. 121-148.
- Giddens, A. (1979) *Central problems in social theory: Action, structure and contradiction in social analysis*. London and Basingstoke: MacMillan Press.
- Giddens, A. (1984) *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. (1963) *Behavior in public places: Notes on the social organisation of gatherings*. New York: Free Press.
- Terpstra, J. (1996) Over families, piraten en beunen: Achterstand en subcultuur in een Nederlandse nieuwbouwwijk. *Sociologische Gids* 43 (3) 204-224.

- Terpstra, J. en L. Gunther Moor (1992) Criminaliteit en maatschappelijke achterstand. In: J. Fiselier en F. Strijbosch (red.) *Cultuur en Delict*. 's-Gravenhage: VUGA (tevens themanummer *Recht der werkelijkheid*, 1992/2), p. 37-55.
- Wilson, W.J. (1987) *The truly disadvantaged: The inner city, the underclass and public policy*. Chicago/London: The University of Chicago Press.